

**ARŐIV BELGELERİYLE CEBEL-İ BEREKET SANCAĞI'NDA 1915 YILINDAKİ
ERMENİ TEHCİRİ***

Dr. Öğr. Üye. Ebru GÜHER**

ÖZ

Ermeniler Anadolu topraklarında 9.yüzyıldan 18.yüzyıla kadar millet-i sadıka (sadık millet) olarak rahat, mutlu ve müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımından etkilenen Ermeniler, devletin gücünün zayıfladığı dönemde isyanlar çıkarmaya başlamışlardır.

Büyük devletler bu önemli coğrafyayı kontrolleri altında tutabilmek maksadıyla “Şark Meselesi” kapsamında azınlıkları özellikle Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edip onları kendi amaçları için araç olarak kullanmaya çalışmışlardır. Ermenileri ilk olarak kullanmaya çalışan Fransa, Osmanlı toprakları içinde kendilerinin himaye edeceği Katolik Ermenilerin oluşmasına öncülük ederken; Ortodoks Ermenileri Rusya, Protestan Ermenileri de İngiltere ve ABD kullanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gerileme süreciyle baş gösteren siyasi, ekonomik ortam, şer güçlerin tahrik ve teşviki, Ermeni Kilisesi ve Patriğin çalışmaları ve nihayetinde misyonerlerin faaliyetleri Ermeni meselesinin büyüüp gelişmesine sebep olmuştur.

Anadolu topraklarında olumsuzluk yaşanan yerlerden biri de; Akdeniz'e açılan, önemli yolların geçtiği kavşak noktasında yer alan, doğal zenginlikleriyle coğrafi ve stratejik öneme haiz Cebel-i Bereket Sancağı'dır. Bu bölgenin önemini bilen Ermeniler, burada dış devletlerin özellikle Fransızların desteğiyle bölgeyi kontrol altına almayı amaçlamıştır. Özellikle 1909 Adana olayları ile bölgede yaşanan gerginlikler, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında da artarak devam etmiştir.

Büyüyen isyanlar ve yaşanan birtakım olumsuzluklar üzerine Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı esnasında Tehciri Kanunu'nu çıkarmak zorunda kalmıştır. Ermeni tehcirinin uygulandığı yerlerden biri Cebel-i Bereket Sancağı ve civarıdır. Bölgede karışıklıklar çıkaran Ermeniler genellikle Suriye ve Halep bölgesine tehcir edilmiştir. Osmanlı Devleti Cebel-i Bereket Sancağı'nda tehcir kararını uygularken o günün şartlarına göre titizlikle her türlü tedbiri almaya çalışmıştır.

Ermeni tehciri 20.yüzyıldan günümüze kadar dış devletler tarafından Türkiye'ye karşı yapılan asılsız suçlamaların kaynağını oluşturarak siyasi bir mesele haline gelmiştir. Bu asılsız suçlamalar dünya kamuoyunda Türkiye'yi zor durumda bırakmayı hedeflemektedir. Bu çalışmada Cebel-i Bereket Sancağı'nda Osmanlı arşiv belgelerine atıfta bulunarak, tarihi çerçeve içerisinde Ermeni tehciri sırasında ve sonrasındaki uygulamalar ve olaylar yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, İsyân, Tehcir, Cebel-i Bereket.

**ARMENIAN DEPORTATIONS IN 1915 IN THE ARCHIVE DOCUMENTS CEBEL-İ
BEREKET SANJAK**

ABSTRACT

* Bu çalışma, 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da düzenlenen XVIII. Türk Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

** Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Tarih Bölümü, ebrugur@osmaniye.edu.tr, ORCID NO: 0000-0003-1621-4276

Armenians loyal to the 18th century from the 9th century on Anatolian soil they lived a comfortable, happy and prosperous life. The Armenians, influenced by the nationalist movement that was spread by the French Revolution, started to rebel during the period when the power of the state weakened.

In order to keep this important geography under control, the great states tried to interfere with the internal affairs of the Ottoman State and use them as a tool for their own purposes by using minorities, especially Armenians, within the scope of the "Eastern Question". While France, which was trying to use the Armenians for the first time, pioneered the formation of Catholic Armenians to be patronized within the Ottoman lands; Orthodox Armenians used Russia, Protestant Armenians used England and USA.

The political and economic environment in the Ottoman Empire, which started with the decline process, the incitement and incitement of the evil forces, the work of the Armenian Church and the Patriarch, and eventually the activities of the missionaries caused the Armenian issue to grow and develop.

One of the places where the Anatolian soil is negatively affected; It is Cebel-i Bereket Sanjak which is located at the junction of the important roads that open to the Mediterranean and has geographical and strategic importance with its natural riches. The Armenians, who knew the importance of this region, intended to control the region with the support of the foreign states, especially the French. Especially in 1909 Adana events and tensions experienced in the region continued during the years of the First World War and the National Struggle.

During the First World War, the Ottoman Empire was obliged to publish the Deportation Law on growing rebellions and a number of negativities. One of the places where the Armenian deportation is practiced is Cebel-i Bereket Sanjak and its vicinity. The Armenians, who made confusion in the region, were generally deported to the Syrian and Aleppo regions. The Ottoman State tried to take all kinds of precautions according to the conditions of the day while applying the deportation decision in the Sanjak of Cebel-i Bereket.

Armenian deportations by foreign states from the 20th century until today, creating the source of the unfounded accusations made against Turkey have become a political issue. This baseless accusations aims to leave Turkey in the lurch in world public opinion. In this study, the Cebel-i Bereket Sanjak was found to be a reference to Ottoman archival documents and interpretations of events and events during and after the Armenian deportation within the historical framework.

Keywords: Armenian Issue, Rebellion, Resettled, Cebel-i Bereket.

Giriş

Ermenilerin Cebel-i Bereket Sancağı'nı* da içine alan Kilikya olarak nitelendirdikleri bölgeler; Adana, Çukurova, Tarsus ve Toros Dağları'nın güneyinde ve

* Cebel-i Bereket Sancağı; "eski adı Gavurdağı olan bugünkü Amanos dağlarının Düldül dağından Belen Boğazı'na kadarki bölümüne ve merkezi Yarpuz olan sancağa verilen" addır (Halaçoğlu 1993: 185). 1880 yılında Adana vilayetinde sancak yapılan Cebel-i Bereket sancağının 1880 ile 1897 yılları arasında merkez kaza Cebel-i Bereket, İslahiye, Bulanık, Hassa, Payas ve Osmaniye olmak üzere 6 kazası vardır. 1909 yılında da Payas bu sancakta kaza ve nahiye olmaktan çıkarılarak 1912 yılında sancakta yeni kaza yapılan Dört Yol kazasına nahiye olarak bağlanmıştır. 1912 ile 1918 yılları arasında bu sancaktaki kazalar, Cebel-i Bereket, İslahiye, Hassa, Bahçe ve Dört Yol'dan meydana gelmiştir. 1908 yılından itibaren merkezi Osmaniye olup, 1920'ye kadar sancak olarak kalmıştır. Bkz. (Sezen 2017:146; Kurt 2007:479; Kılıç 1962:13-14; Sümer 1987:9-12; Karaboran 1995:614-673; Baykara 1988: 140-142).

Akdeniz'in kuzeyinde kalan yerlerdir (İnce 2006:490). Bölge Ermeniler için dini, tarihi ve stratejik bir öneme sahip olduğundan (Sarınay 2011:59), Ermeni örgütlerinin en yoğun faaliyet alanlarından birini oluşturmuştur (Çiçek 2012:197). Adı geçen bölgelerde Ermenilerin geçmişi çok eskiye dayanmakta olup; bu anlamda yaklaşık üç yüzyıl varlığını sürdüren (Kallosyhn 2014:223-230) bir Ermeni Krallığı'ndan söz edilebilir¹. Suriye'den Anadolu'ya ulaşan kervan yolları üzerinde olması, önemli limanlara, savunmayı kolaylaştıran sarp dağlar ve geçitlere sahip olması bölgeyi tarih boyunca önemli kılmıştır (Ersan 2007:107).

Kilikya Ermenistan'ı yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilasına uğramış olup bu bölgede devamlı, bağımsız ve milli bir Ermenistan devleti kurulamamıştır. Kurulan küçük krallıklar ise büyük devletler tarafından yönetilmiştir (Hatipoğlu 2003:54-55).

Ermeniler hem Doğu Anadolu'da hem de "Kilikya" denen Anadolu'nun güney bölgelerinde bağımsız Ermeni bir devletin kurulmasını istemekteydi. Zira Boghos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği notta "*Otonom bir Ermenistan altı vilayetten oluşur...Kilikya'nın ayrı bir otonomi ve 'Küçük Ermenistan' olarak kabul edilmesi*" şeklindeki sözlerle açıkça bunu ifade etmiştir (Günay 2011a:353).

1. Cebel-i Bereket Sancağı'nda 1909 Adana Olaylarına Kadar Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlayıp artarak devam eden Ermeni isyanları Cebel-i Bereket Sancağı'nda da yoğun olarak meydana gelmiştir. Gelişen Ermeni olayları bu bölgede tehcir kararının alınmasında etkili olmuştur. Sancakta Bağdat Demiryolu'nun geçmesi, önemli yolların geçtiği kavşak noktasında yer alması, İskenderun sahillerini içine alıp Akdeniz'e açılan önemli bir yerde olması, doğal zenginlikleriyle coğrafi ve stratejik önemi olayların burada yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bunun yanında dış devletlerin destekleri özellikle misyonerlerin² faaliyetleri de olayların büyüyen gelişmesinde etkili olmuştur.

Cebel-i Bereket Sancağı'nda Çokmerzimen³ bölgesi Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden birisidir. Örneğin 6 Ekim 1895 tarihli arşiv belgesinde; Ermenilerin bu bölgede fesat çıkarma gayesinde olduklarını, bunların engellenmesi için Payas bölgesine iki bölük askerin süratle gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir (BOA., A.MKT.MHM. 616/2).

11 Kasım 1895 tarihli Cebel-i Bereket Mutasarrıfluğundan Adana'ya gelen telgrafta; Adana Redif Kumandanı Ferik Şükrü Bey yaver-i ekrem müşir Derviş Paşa'ya, Ermeni eşkıyalarının Bulanık⁴ kazasının bazı köylerini basarak buradaki

¹ Çukurova bölgesinde Ermeni Prensiği'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Kaşgarlı 1990; Ersan 2007; Sümer 1963: 1-98; Gökhan 2002: 68-77; İpek 2014: 279-292; Kallosyhn 2014:223-230; Nersesyan 1969: 630-659).

² Bölgede özellikle American Board Teşkilatı'nın misyonerlerinin çalışmaları etkili olmuştur. Misyonerlerin sancak dahilinde faaliyetlerinden örnekler için bkz. (BOA., MH.MKT. 238/2; BOA., A.MKT.MHM. 714/m; BOA., MF.MKT. 314/47; BOA., DH.TMIK.M., 7/20; BOA., DH.TMIK.M., 30/41; BOA., 1375/103103; BOA., DH.TMIK.M., 91/3; BOA., DH.TMIK., 205/42).

³ Günümüz Hatay ili Dörtyol ilçesinin eski adıdır.

⁴ Günümüz Osmaniye ili Bahçe ilçesinin eski adıdır.

ahaliyi zarara uğrattıklarını, Bulanık merkez hükümetinin tehlike altında olduğunu, Yarpuz taburundan bir bölüğün buraya sevk edilmesinin emrinin verildiğini bildirmiştir. Aynı telgrafta Ermeni eşkiyalarının Kars⁵ kazasının köylere saldırmasıyla nüfusu katlettiklerini ve mallarını gaspettiklerini yeteri derecede kuvvet olmadığından asayişin temini için Sis'te bulunan Miralay Ali Bey ile fırka-i Seyyare Kumandanı Mustafa Remzi Paşa'ya durumun bildirildiğini ifade edilmiştir. Adana Redif Kumandanı Ferik Şükrü Bey bu bölgelerde Ermeni olaylarının bastırılmasında etkili olamayan Adana Redif Livası Sabit Paşa ile valinin değiştirilmesi gerektiğini bildirmiştir (BOA., Y.PRK.ASK.: 108 /48).

Hınçak komitesinin kabineler tarafından ıslahatı kabul edilmediği takdirde Halep ve Adana sahillerine tahrik etmek için adamlar gönderileceğinin haberi alındığı Payas kazası dahilinde tahrikler yapıldığının ve gerekli önlemlerin alınması gerektiği bildirilmiştir(BOA., Y.PRK.DH.: 9/48).

Cebel-i Bereket Sancağı'nda Ermeni olayları karşısında hükümet yetkilileri bazı tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Olaylar büyüyünce ve civar yerlere sirayet edince sancak ve çevresinde huzur ve asayişin temini için yetkililer, bu bölgenin ileri gelen ulema ve itibar edilenleriyle bir araya gelmiştir. Devlet aynı zamanda bazı yerlerin Ermeniler tarafından istimlak edilmesine de engel olmaya çalışmıştır⁶. Bunun yanında durumları meçhul bazı Ermenilerin İskenderun limanından firar etmemeleri için alınması gereken tedbirler belirtilmiştir⁷. Ermeniler Kıbrıs'ı karargâh olarak kullanıp, Anadolu ve Suriye sahillerine silah ve savaş malzemeleri sevk etmişlerdir. Payas'tan Suriye'ye kadar olan sahilin korunması için buradaki önemli noktalara on adet karakol inşasının lüzumu 6 Haziran 1895 tarihinde belirtilmiştir⁸.

2. 1909 Adana Olaylarının Cebel-İ Bereket Sancağı'ndaki Etkileri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni Komiteleri mevcut sistemlerini güçlendirme yoluna gitmiştir (Babacan 2015:57). Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden canlandırma amacını güden Ermeni komiteleri (Günay 2011b:283), bu dönemde oluşan serbestlik ortamı ve mahalli idarelerin boşluğundan faydalanarak Adana ve çevresine çok miktarda silah taşımışlardır. Bunun yanında 1909 olaylarından önce de Adana ve Cebel-i Bereket Sancağı'na sistemli bir şekilde Kıbrıs, Maraş, Harput ve Diyarbakır başta olmak üzere çeşitli yerlerden gelen Ermeni nüfusu yerleştirilmiştir (Bildirici 2008: 43-46).

⁵ Günümüz Osmaniye ili Kadırlı ilçesinin eski adıdır.

⁶ Adana vilayet-i riyasetine yazılan bir yazıda; Cebel-i Bereket Sancağı üzerinde Hassa'ya bağlı Çardak yaylası ile bazı köylerin Amerikalı Şaporn ile Dörtüyl Ermenileri tarafından istimlakının önlenerek oralara Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi, bunun için muhacirlere her türlü yardım ve kolaylığın sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. (BOA., DH.MKT., 2333/45).

⁷ Bunun için Payas yolu üzerinde bir karakol inşasının lüzumundan bahsedilmiştir. Malta'ya götürülmek üzere sığır yüklenen İngiliz Bandıralı Prens Vapuru'nun İskenderun'a yanaşan bir kayıktan yirmi firari Ermeni alıp hareket ettiği ve dikkatli olunması gerektiğini lüzumundan bahsedilmiştir. (BOA., DH.TMIK.M., 93/32).

⁸ Bu tedbirin Adana ve civarının korunmasına yetmeyeceği Mersin civarına kadar on üç kulenin inşasına gerek görüldüğü, Mersin ve İskenderun iskelelerinde bulunan güvenlik güçlerinin artırılması gerektiği belirtilmiştir. (BOA., Y.MTV., 281/52).

1909 yılının başlarından itibaren de Adana ve civarında mevcut Ermenilerin yanında çok sayıda Ermeni gelmeye başlamıştı. Özellikle mevsimlik işçi kisvesi altında bol miktarda Ermeni geldiğini söylemek mümkündür⁹.

Adana olaylarının başlangıcı esasen Dört Yol bölgesinde başlamıştır. Adana Vilayetine yazılan bir arıza suretinde, Dört Yol karyesindeki Ermenilerin meşrutiyetin ilanından beri taşkınlıklarda buldukları ve bunların kanunlar çerçevesinde cezalandırılması talep edilmiştir (TTKA, EA., 72/26).

1909 Nisan'ında Adana'da Müslümanlarla Ermeni unsurlar arasında yaşanan gerginlikler kısa sürede Yumurtalık, Erzin, Osmaniye, Bahçe, Hasanbeyli gibi Ermenilerin fazla olduğu yerlere de sirayet etmiştir. Zira 14 Nisan 1909 tarihinde Bahçe Kaymakamı Sait Bey, Bahçe Redif Daire Yüzbaşısının hemen gelmesi lüzumundan bahseden bir telgrafı (TTKA, EA., 69/16), Adana Valisi Cevat Bey ise Dört Yol Ermenilerinin kışlayı zaptettiklerini, bir top koyarak bu bölgeyi bombardımana tuttıkları haberinin doğru olup olmadığı noktasında teyit edilmesini isteyen telgrafı Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na göndermiştir (TTKA, EA., 69/24; TTKA, EA., 72/52).

15 Nisan 1909 tarihinde ise olayların dehşetli bir şekilde Osmaniye'ye sıçradığı belirtilmekte (TTKA, EA., 71/32), iki gün sonra Bahçe Kaymakamı beş yüze yakın Hasanbeyli Ermeni unsurun (TTKA, EA., 73/14) kasabayı kuşattığını ve burada bulunan Alman Şimendifer mühendislerinin¹⁰ korunması gerektiğini, zabıta memurlarının Ermeniler tarafından katledildiğinden burayı koruyacak kimse kalmadığını (TTKA, EA., 69/36)¹¹ ifade etmekteydi.

Yumurtalık Kaymakamı Mehmet Ali Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na, Necarlı Ermenilerinin hariçten gelerek iltihak ettiklerini, bir taraftan Kürtler tarafından Müslümanlara taarruz edildiği için kâfi miktarda kuvvet gönderilmezse ahalinin mahvolacağını bildiren bir telgraf göndermiştir (TTKA, EA., 69/4)¹².

17 Nisan günü Hassa Kaymakamlığı'na yazılan yazıda artık olayların şiddetlendiğini anlamak mümkündür. Zira beklenecek vakit olmadığını, acilen silah ve

⁹ Örneğin 27 Ocak 1909 tarihinde Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na yazılan tahriratta; Maraş Sancağı Fındıcık karyesinden ve Zeytun'dan mevsimlerinde Dört Yol, Ocaklı ve Azizli köylerinde ticaret ve geçimlerini sağlamak için çok sayıda Ermeni'nin geldiği belirtilmekteydi (TTKA, EA., 68/13 27/01/1909; TTKA, EA., 68/14).

¹⁰ Bağdat tren hattı için ilmi çalışmalarda bulunmak üzere Bahçe'de ailesiyle birlikte bulunan mühendislerin korku içinde oldukları için korunması için verilen emir için bkz. (BOA., DH.MKT., 2797/14).

¹¹ 16 Nisan 1909 tarihinde süvari neferlerinin Cebel-i Bereket Jandarma Kumandanlığı'na yazdığı bir tahriratta; Necarlı karyesi Ermenilerinin Bornaz ve civar karyelere hücum ederek buradaki insanları katlettiği ve oradan Dört Yol Ermenilerine katıldığı belirtilmekteydi. (TTKA, EA., 68/21; TTKA, EA., 69/53). Yumurtalık nahiyesine bağlı Necarlı'da bulunan Ermenilerin Müslümanlar üzerindeki faaliyetleri için bkz. TTKA, EA., 69/62 25/04/1909; TTKA, EA., 69/54)

¹² Adana Valisi Cevat Bey olaylar esnasında Çeçen, Afşar gibi aşiretlerin yağmacılık amacıyla Sis, Kozan, Kadirli ve Haçin'e gelip buralarda tecavüzlerde bulunduğunu, bölgeye nizamiye taburları ve süvari bölüklerinin gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları 2010: 35). Yine aynı tarihte Dört Yol'da 5000'e yakın silahla Ermeni unsurun bulunduğu, merkez ilçenin tehlikede olduğu, Zeytun ve Maraş Ermenilerinin dahi Bahçe kazasını basacakları ihtimali olduğundan bunların Halep Vilayeti idarecileri tarafından önlerinin kesilmesi gerektiği vurgulanmıştır (TTKA, EA., 70/54).

asker yetiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir (TTKA, EA., 70/34)¹³. 19 Nisan 1909 tarihinde ise Bahçe Kaymakamı Sait Bey, Cebel-i Bereket Mutasarrıflığına yazdığı telgrafta ablukanın gittikçe dehşetlendiğini, Hasanbeyli ahalisinden kaçanların Yarpuz'a geldiğini (TTKA, EA., 73 /28), Hasanbeyli Ermenileri'nin merkez kazanın etrafındaki dağlara yerleştiklerini Reşit Ağa'nın bunları takibe gittiği zaman hafif yaralandığını dile getirmiştir (TTKA, EA., 68 /35)¹⁴.

Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na yazılan bir tahriratta, Dört Yol Ermenileri'nin İskenderun'a gitmek üzere Müslümanlara hücum ederek on beş kişiyi katlettikleri ve Karakese tarafına hücum eden on beş Ermeninin de öldürüldüğü belirtilmiştir (TTKA, EA., 69 /60)¹⁵.

Ocaklı'da bulunan Jandarma Binbaşılığı'na ve Tahrirat Müdürü Hilmi Efendi'ye yazılan bir telgrafta;

"...şayet Müslüman mutebarından dinlemeyenler olursa bilahare şediden mesul olacaklarının kendilerine tefhimi ve Hristiyanlar itaat eylemeyip tahacümlerinde ısrar ederlerse yalnız bunun meni ile muhafaza-yı nefse çalışıp, lüzum ve hücum olmadıkça tecavüzden katiiyen ictinab edilmesi tavsiye olunur" (TTKA, EA., 69 /51)

şeklinde Ermeniler tarafından bir tecavüz olmadıkça Müslüman ahalinin saldırıda bulunulmaması istenmiştir. Aynı şekilde Çaylı, Garillu ve orada bulunan Erzincan ileri gelenleri ile muhtarlar, ihtiyar heyetine Ermeniler tarafından tecavüz bulunmadıkça yöre ahalisi tarafından karşılık verilmemesi istenmiştir (TTKA, EA., 69 /67). Olayların yatışması ve tedbir amaçlı Dört Yol'a gelen Ermeni aileleri Müslümanlardan boşaltılan yerlere yerleştirilmiştir(Sarınay 2011:65).

Olaylar sonucunda devlet bölgedeki Müslüman ve Ermeni ahaliyi yatıştırmak ve hayatı normale sokmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Osmaniye Kaymakamlığı'na yazılan resmi bir mektupta mevcut Ermenilerin hayat ve mallarının korunması tavsiye edilmiştir (TTKA, EA., 70/25). Olaylar sonrasında devlet Ermenilerin sefaletine göz yummamış bunun için Adana vilayetine 1000 lira tahsis etmiştir (Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanı 2009:179).

Halep Valiliği, Bahçe kazası taraflarından Maraş'a sığınan Ermenilere, Adana ve Ayas'ta olaylarda erkekleri ölen ve Prusya kruvazörüne sığınarak İskenderun'a gitmiş olan kimsesiz altmış Ermeni kadın ve çocuğa yardım edilmesini talep etmiştir.

¹³ 18 Nisan 1909 tarihinde Hassa Kaymakam Vekili Nahit Bekir, Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na yazdığı telgrafta; manastıra çekilen Ermenilere ahali tarafından taarruz yapılması halinde merkezde bir jandarmadan başka bir kuvvetin olmadığı bu sebeple yeterli olacak bir kuvvetin 24 saat içinde gönderilmesini talep etmiştir. (TTKA, EA., 69 /1).

¹⁴Aynı tarihte Yarpuz Müdür Vekili Ali de Osmaniye'den gönderilen otuz neferin henüz gelmediğini, Hasanbeyli Ermenilerinden iki yüzü aşan Ermeni'nin Yarpuz etrafında dolaşarak silah attıklarını, Karayığıt nahiyelerine yardım gelmezse buranın tahliye olacağını bildiren telgrafı yetkililere bildirmiştir (TTKA, EA.,68 /38).19 Nisan 1909 tarihinde Adana Valisi Cevad Bey Sadaret'e gönderdiği yazıda, "sancağın Erzincan, Dört Yol, Osmaniye ve Bahçe taraflarındaki olayların merkezde ve Adana'daki Müslüman ve Ermeni ahaliyi olumsuz etkilediği, bu olayların önüne geçmek için tam donanımlı ve kuvvetli bir süvari alayı ile üç-dört nizamiye taburunun ve birkaç topun bölgeye getirilmesi gerektiğini" belirtmiştir (Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları 2010: 14).

¹⁵ Dört Yol Ermenilerinin zararlı faaliyetleri için bkz.(TTKA, EA., 69/78).

(Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları 2010a:179)¹⁶. Yetkililerin almış olduğu bu tedbirlere ve iyi niyetlerine rağmen 23 Mayıs 1909 tarihinde İskenderun'dan Dört Yol Ermeni Murahhas Vekâleti tarafından İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne çekilen telgrafta Ermeniler çocuklarının katlolunduğunu, hanelerin ve çiftliklerin yakıldığı ve iftiralara uğradıklarını iddia etmişlerdir (BOA., DH.MKT., 2819/30).

Sis Katogisos Vekili Rahip Gibont Efendi'nin kargaşa meselesine sözlü ve fiili olarak katıldığına dair delillerin mevcut olduğunu arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz (BOA., 3639/272873). Osmaniye ve Bahçe kazalarında bir ermeni rahip birtakım çaresizleri toplayarak ve kadınların kucaklarına çocuk vererek harabeler ile yangın yerlerinde, kilise kapılarında bir takım yalvaran, ümitsiz bir hal aldırdıktan sonra nezdindeki fotoğrafçıya fotoğraflarını çektiği tespit edilmiştir (BOA.,DH.MKT., 2899/25).

Arşiv belgelerinde Adana olaylarında bin dokuz yüz yirmi dört Müslüman ölü, beş yüz otuz üç yaralı, gayr-i Müslimlerden bin dört yüz elli beş ölü ve üç yüz seksen iki yaralı olduğu belirtilmektedir (Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları 2009:192). Edirne Milletvekili Babikyan Efendi ise, olaylar esnasında yirmi sekiz bin kişinin öldürüldüğünü, bunların altı yüz yirmisinin Müslim, dört yüz on sekizinin Süryani, yüz altmış üçünün Keldani, altmış beşinin Keldani Katoloği, iki yüz onu Ermeni Katoloği, altı yüz elli beşinin Protestan, doksan dokuzu Rum ve geriye kalanların Ermeni olduğunu iddia etmiştir. Bu iddialara karşı Adana Valisi Mustafa Zihni Bey, hiçbir delile dayanmayan bu rakamların abartı olduğunu ifade etmiştir (BOA., 3621/271522).

Adana'da Müslümanların Ermeniler tarafından öldürüldüğü söylentilerinin çıkması (Erdoğan 2011:30, İstanbul'da kargaşa ortamı ve merkezi otoritenin zayıflaması (Günay 2011b:318), olayların Adana ve çevresine bilhassa Cebel-i Bereket Sancağı'na yayılmasına yol açmıştır. Sancak dahilinde jandarma birliğinin dağılması ve emniyet güçlerinin eksikliği (Uysal 2011:238), yerel yöneticilerin acziyeti karşılıklı çatışma ortamının alevlenmesine ve uzun sürmesine neden olmuştur.

2.1. 1909 Adana Olaylarının Çıkmasında Adana ve Cebel-i Bereket Murahhası Muşeg'in Rolü

Din adamı görüntüsünde Taşnak Komitesi'nin en azılı üyelerinden olan Adana Gregoryan Ermeni Piskoposu Murahhas Muşeg (Bildirici 2008:44), Cebel-i Bereket dahilindeki tüm Hristiyan köylerini gezerek buradaki unsurları devlet aleyhine kışkırtmıştır (Sarınay 2011:60). Muşeg, "Postallı" denen üç yüze yakın (Keskin ve Geçer 2015:299) her gün dağlarda eğitim alan özel birlik kurmuştur (Günay 2011b:288). Dört Yol'da Papaz Ropen başkanlığında kurulan gizli birliğin gözetim altına tutulması için yetkililer, daha önce buradaki kışladan kaldırılmış olan yüz nefer askerin tekrar buraya kaydırılması istenmiştir (BOA., DH.MKT.,2789/61).

¹⁶ Bunun yanında "Ermenilerin kesik olan sularının akıtıp işgal ettikleri kışla ve hastanenin teslim alınışı, dükkânların açılması, Ermeni ve Müslümanlara nasihat edilmesi, Adana'dan gelenlerin yerlerine iadesi, Cebel-i Bereket Murahhası ve diğer idarecilerin ihmalleri hakkında bir rapor sunması üzerine Adana Valiliği'nden bu idarecileri görevden alıp haklarında tahkikat açması" gibi önlemler alınmıştır.(Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları 2009: 203).

Arşiv belgelerinde Muşeg'in teşvikiyle Ermeniler anarşistkârane harekette bulunulduğu ve gereken tedbirlerin alınması gerektiği (BOA.,DH.MKT.,2748/91) belirtilmekteydi. Adana Valisi Cevat Bey, 21 Nisan 1909 tarihinde Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na yazdığı telgrafta, Mısır'dan dönen Muşeg'in oradan derhal çıkarılması gerektiğini (TTKA, EA., 69 /14) ifade ederken; sancak yetkililerinin Adana vilayetine gönderdiği bir mektupta; Muşeg'in Mısır'dan Adana'ya gelişi menedilmiş ise de cinayetlere sebep olan böyle bir caninin cezasız bırakılmayarak Avrupa'ya firarına meydan verilmemesi, vilayetlerden birisine girişine müsaade edilerek adalete teslim edilmesi gerektiği (TTKA, EA., 70 /20) vurgulanmıştır. 12 Mayıs 1909 tarihinde İskenderun Kaymakamı Rifat Bey, Muşeg'in İskenderun Limanı'na ulaştığı ve vapurdaki Ermenilere para dağıttığının anlaşılması üzerine hiçbir iskeleye çıkarılmasına meydan verilmemesini mutasarrıflıktan talep etmiştir (TTKA, EA., 69 /35).

Olayların baş sorumlusu olarak ilan edilen Muşeg'e tutuklama kararı çıkmıştır (Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanı 2009:201; Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları 2010a:29). Ortamı istediği şekle getirdikten sonra (Erdoğan 2011:28). Adana'da kuracağı yatılı bir ziraat okuluna yardım toplama bahanesiyle Mısır'a kaçmıştır (Hatipoğlu 2011:8; Bildirici 2008:44).

2.2. Cebel-i Bereket Sancağı'nda Divan-ı Harbi Örfi'nin Kurulması ve Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey'in Yargılanması

Adana olaylarının Cebel-i Bereket Sancağı dahilindeki yerlere hızlı bir biçimde sirayet etmesinden sonra sancağa bağlı bir Divan-ı Harb oluşturulması, buna bağlı tahkik heyetinin tertibi için gerekli ümera ve zabitanın Dersaadet'ten veya Beşinci Ordu'dan acilen gönderilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT., 2825/80). Bu talep üzerine 2. Divan-ı Harbi Örfi kurularak başına Eyüp Bey getirilmiştir (Asaf 2002:15). Cebel-i Bereket Sancağı dahilinde olaylar esnasında suçlu bulunları Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfisinde yargılanmışlardır. Yargılama örneklerine baktığımızda idam kararlarının çoğunun kürek cezasına çevrildiği¹⁷ anlaşılmaktadır.

1909 tarihinde Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na atanan Mehmet Asaf Bey, Ermeni komiteleri ile Muşeg arasında casusluk yapan Tahrirat Müdürü Ali İlmî'yi görevden almış, bölgede Müslüman bir milletvekili olan Sezai Bey'in seçilmesine de katkıda bulunmuştur. Payas'ta Ermeni ruhanisi Bedros'a tapulanan adacıkta askeri üs kuran Ermenilere karşı mücadele ederek bu adacığı devlete teslim etmiştir. Dört yol Ermenilerinin silah ve fedai kaçakçılığı merkezinde olan Hassa, İskenderun ve Akbez yolunu kapatmıştır. Böylece Ermeni olaylarının büyümesini engellemiştir (Keskin vd. 15:300-301)

1909 olaylarına sebebiyet vermek, ahaliye silah dağıtmak, Erzin ve Payas hapishanelerindeki hükümlüleri salıvermek, vakayı önceden keşf ve tasvir etmek suçlarıyla M. Asaf Bey cezalandırılmıştı¹⁸. Yargılamalarda önce Asaf Bey'e beraat

¹⁷ Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki yargılama örnekleri için bkz. (BOA., 3680/275949 ; BOA., İ.AS., 103/1327; BOA., İ.AS., 104/1327; BOA.,3681/276073; BOA.,3683/276211; BOA.,3686/276440).

¹⁸ Mehmet Asaf Bey "olay günlerinde ahalinin tehlikede olduğundan dolayı, silahların mübadelesi sırasında Erzinli Ermenilerin bastığı söylentileri üzerine ahalinin hücum ile silahları ahz eylediğini, hapishanedeki mahkumların bir emir ile tahliye olmadıklarını, buradaki güvenlik

kararı verilse de daha sonra baskılar sonucunda olsa gerek “olaylar esnasında ahaliyi yatıştırmak için ortaya koyması gereken metaneti göstermeyerek telaşa kapılmasından dolayı memuriyetten dört yıl uzaklaştırılmasına” (Osmanlı Belgelerinde 1919 Adana Olayları 2010b:179) karar verilmiştir.

2. Cebel-i Bereket Sancağı'nda Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması

Tehcir kararından önce bölgenin demografik yapısına bakacak olursak; 1891 yılında Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki toplam 55.461 nüfusu 48178'ini (%87) Müslümanlar, 7283'ünü (% 13) de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Karpat'a göre sancakta; 48172 Müslim (% 87), 7285 Gayrimüslim (150 Grek, 6571 Ermeni, 150 Katolik, 414 Protestan) olmak üzere toplam 55.457 nüfus bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan meydana gelirken, az bir kısmını da Gayrimüslimler oluşturmaktaydı (Tutar 2013:156-157)¹⁹.

1909 Adana olaylarının sancakta etkisi büyük olurken 1915 Tehcir kararının alınmasına kadar olan süreçte de bölgede bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir. Zira tehcirden birkaç ay öncesinde Cebel-i Bereket Sancağı ve çevresinde Ermeni komitelerinin artan faaliyetleri göze çarpılmaktadır. Özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Dört Yol²⁰, Hasanbeyli ve Bahçe kazalarında gerginliğin daha fazla olduğu göze çarpılmaktadır. Arşiv belgelerinden yola çıkarak denilebilir ki tehcir kararı alınmadan önce bölgede çıkan karışıklıkları engellemek için sürgünün başladığını arşiv belgelerine dayanarak söyleyebiliriz²¹.

güçlerinin az olmasından, mahkumların ve ahali tarafından meydana gelen hücum üzerine olduğunu, bunun yanında firar için kale dahilinde tüneller kazarak ve mahkumların hücum ile kapıları kırarak bir jandarmayı katlederek firar ettiklerini anlaşıldığını” ifade etmiştir. Yapılan incelemelerde Asaf Bey'in olay zamanı ahaliye taşkınlıklarda bulunmaması için nasihatte bulunması ve cansiperane Hristiyanları koruması delillerine isnat edilerek, 14 Temmuz 1909 tarihinde Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfisi tarafından beraat edilmiştir. (TTKA, EA.,72 /38).

¹⁹ Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce İçişleri Bakanlığı'nın nüfus kayıtlarının tutulması ile ilgili son Genel Nüfus Sayımı'na göre 14 Mart 1914 tarihinde toplam nüfusu 411.023 olan Adana Vilayeti'nde toplam 50.139 Ermeni yaşamaktaydı. (Güçlü 2018:53).

²⁰ Anadolu'nun güney ve batı sahillerinde deniz taşıtları vasıtası ile sahile çıkarılan Ermeni casuslar, elde ettikleri istihbaratı müttefik devletlere iletmişlerdir. 1914'de düşman gemisi tarafından sahile çıkarılan Dört Yol'un Ocaklı Karyesi'nden Köşker Torosoğlu Agop'un yapılan tahkikat neticesinde asker nakliyatı, telgraf hatları ve top mevzileri hakkında bilgi almak amacıyla casus olarak görevlendirildiği ortaya çıkmıştır. Adana Valiliği ile Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın Dört Yol Ermenileri hakkında hazırladığı raporda; Dört Yol Ermenilerinden üç kişinin, düşman gemisine firar etmelerinden dolayı açılan soruşturma sırasında birçok ihtilal faaliyetlerinin ortaya çıktığının anlaşıldığı belirtilmekteydi. (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 2005: 56-57).

²¹Örneğin, 27 Şubat 1915 tarihinde Adana valisi Hakkı Bey Dört Yol'daki Ermenilerin savaş sonuna kadar Adana'ya nakl edilmesini tavsiye etmiştir. (BOA., DH.ŞFR., 463/46).Adana Valisi Haçin ve Dört Yol'da bulunan Ermenileri “...Hükümetin uygun göreceği surette Adana'nın çeşitli kısımlarına miktarları hiçbir zaman belli olmayacak şekilde düzlük yerlere taksim ve iskan edilmelerini...” tavsiye etmiştir. (BOA., DH.ŞFR., 466/125). Bunun üzerine Bakanlıktan Adana Vilayeti'ne gelen yazıda tavsiye edilen sevkini uygun görüldüğü belirtilerek “...hal ve vaziyetin takdirleriyle hükümet tarafından ihtilal ve isyanı neticelendirecek ahval vuku'una meydan bırakılmamakla beraber Ermenilerin hareket ve faaliyetlerinin çoğaldığı bölgelerde son derece şiddet ve süratle hareket olunmak ve her vakayı mü'esser ve kat'i vasıtalar ile mahallinde

Bölgede olaylar bu şekilde cereyan ederken memleket dahilinde 23 Mayıs 1915 tarihinde tehcir kanunu çıkmış ve tehcir bölgeleri arasında Cebel-i Bereket Sancağı'nda dahil edilmişti (BOA., DH.ŞFR., 53/92). Sevk ve iskân esnasında Ermenilerin her türlü can ve mal güvenliğinin sağlanması için tezkireyle emir verilmiştir(BOA., MV., 198/24).

Cebel-i Bereket Sancağı'nda sevk ve uzaklaştırılmaları kararlaştırılan Ermenilerin kazalara göre dağılımı şöyledir(Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 2005:150):

Osmaniye (Cebel-i Bereket)	753
Islahiye	496
Dört Yol	7.068
Bahçe	3.092
Hassa	766
Toplam	12.175

Tehcir kararından sonra kabileler halinde çeşitli vasıtalarla iskân bölgelerine sevke başlanmıştır. Ermeni kabilelerinin iskân yerlerine sevk edilirlerken olabildiğince kestirme ve kolay yollar seçilmiştir. Belli başlı sevkiyat yerleri arasında önemli kavşak noktalarının kesiştiği, demiryolunun bulunduğu Cebel-i Bereket Sancağı da bulunmaktaydı. Özellikle Batı Anadolu'dan sevk edilen Ermeniler Kütahya, Afyon, Karahisar, Konya, Karaman, Tarsus üzerinden Kadırlı-Maraş-Pazarcık yoluyla Deyrızor'a (Halaçoğlu 2002:57), Van ve Bitlis'ten gelenler Diyarbakır üzerinden Urfa, Antep ve Adana'ya (Çiçek 2012:83) ulaşmıştır. Arşiv belgeleri incelendiğinde çeşitli yerlerden sevk edilen Ermenilerin sancak merkezi olan Osmaniye'ye kabileler halinde gelmiştir. Özellikle Adana Ermenileri'nin Osmaniye-İslahiye yoluyla Halep'e, İzmit, Kayseri, Mersin ve Tarsus'tan gelenler Pozantı- Gülek yoluyla Osmaniye'ye ve oradan Halep'e sevk edilmişlerdir.

Cebel-i Bereket Sancağı dahilindeki Ermeni unsurlar Suriye'nin doğusu, Halep'in doğu ve güneydoğusuna nakledilmiştir (Bakar 2013:74). Sevk işlemlerine refakat etmek üzere Cebel-i Bereket Sancağı'nı da içine alan Adana bölgesine Mülkiye Müfettişi olan Ali Seydi Bey ve iki memur görevlendirilmiştir (Halaçoğlu 2002:49). Tehcir kararından önce sancak çevresinden Zeytun, Maraş ve Haçin gibi problemlilerden Konya'ya Ermeni sevk edilmişse bile burada Ermeni nüfusun artması üzerine 26 Nisan 1915 tarihli şifre telgrafla buraya sevkiyat durdurulmuştur. Yeni gönderilenlerin Urfa, Zor ve Halep'in güneydoğusuna nakledilmeleri kararı alınmıştır(Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1995:9).

Ermenilerin yoğun olarak buldukları noktalardan bir kısım ailelerin 27 Nisan 1915 tarihli bildiri üzerine Halep, Hama ve Konya taraflarına sevkleri başlamıştır. İlk önce Dört Yol sonra Adana, Tarsus, Mersin'deki Ermeniler sevk edilirken; bu ailelerin

sebeb-i vuku'uyla birlikte imha etmek icap eder" denilerek meydana gelebilecek olaylar için önceden tedbir almak lüzumu vurgulanmıştır (BOA., DH.EUM.2 ŞB., 5/14).

Orient Bank, Bank-ı Osmanî ve çeşitli müesseselerle ticari ilişkisi olanların biran önce alakalarının kesilmesi için talimat verilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 471/104).

13 Mayıs 1915 tarihli arşiv belgesinde Haçin bölgesinde bin kadar hanenin Halep'in güneydoğusu ile Zor taraflarına gönderilmekte olduğu, Dört Yol'da altı yüz haneden fazlasının nakil olacağını ve Zeytun civarında ise şimdiye kadar yüz hanenin sevk edildiği (BOA., DH.ŞFR., 470/115) belirtilmekteydi.

18 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Dört Yol'daki Ermenilerin dağıtılmasına başlanıldığını, bunların Halep'e iskânlarında zorluk yaşıyorsa masraflarının hazineден karşılanmasının zaruri olduğunu, eğer tahsisat bulunamazsa bunların Urfa'ya götürülmesi teklifinin Urfa'da çok miktarda Ermeni olduğundan sakıncalı olduğunu belirtmiştir (BOA., DH.ŞFR., 471/109).

25 Mayıs 1915 tarihine kadar Dört Yol'dan üç yüz elli üç hânedeki iki bin iki yüz otuz sekiz kadın ve erkek Ermeni ile Hasanbeyli'den kırk beş hânedeki iki yüz yetmiş Ermeni Halep'e gönderilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 472/143).

Osmaniye merkezinin Ermeni sevkîyatının yapıldığı yoğun yerlerden biri olduğuna işaret eden belgeler mevcuttur. Örneğin, Adana Valisi Hakkı Bey 18 Eylül 1915 tarihinde; Adana'da bulunan Ermenilerin Cebel-i Bereket liva merkezi ve İslahiye yolu ile Halep'e gönderildiğini, Mersin ve Tarsus'taki Ermenilerin kısmen şimendiferlerle ve kısmen karadan Osmaniye'ye gönderildiklerini, bunun yanında İzmit, Kayseri ve civar yerlerden gelmiş olan toplamda on bin Ermeni'nin Osmaniye'de olduğuna dikkat çekerek daha fazla bu bölgeye sevkîyat yapılmamasını aksi takdirde karışıklık çıkabileceğini (BOA., DH.EUM.2 ŞB., 68/77) ileri sürmüştür.

25 Eylül 1915 tarihine gelindiğinde Cebel- Bereket Mutasarrıfı Fethi Bey, civar yerlerden Osmaniye'ye gelip Halep'e sevk edilen Ermenilerin sayısının yetmiş bini aştığını, özellikle Pozantı-Gülek yoluyla gelmekte olan kabilelerin biran önce Halep'e sevkine gayret edildiğine (BOA., DH.EUM.2 ŞB., 68/102) dikkat çekerken, 11 Ekim 1915 tarihinde Bağdat Demiryolu Şimendifer hattında çalışan Ermeniler hariç olmak üzere bölgede meskûn bulunan Ermenilerin tehcirlerine ait muamelatın bittiğini ve sayıları dokuz bini bulan Dört Yol Ermenilerinin de uzaklaştırıldığını (BOA., DH.EUM.2 ŞB., 68/89) bildirmiştir.

Emniyet Genel Müdürü İsmail Bey'in Dahiliye Nezareti'ne bildirdiği bilgiye göre; 06 Kasım 1915 tarihinde Osmaniye'de yirmi bin, Osmaniye ile İslâhiye arasındaki yolda iki bin beş, İslahiye İstasyonu'nda yedi sekiz bin kadar Ermeni bulunmaktaydı (BOA., DH.ŞFR., 496/41).

Halep bölgesinde bulunan İsmail Bey, Adana'dan buraya gelene kadar hiçbir yerde ölü görmediklerini ifade ederken, Konya valisi Salih Bey, yukarı istasyonlardan gelip vagonlar içerisinde bulunan Ermenilerin öteden beri merkezde bulunanlardan dört yüz elli iki, toplamda iki bin beş yüz kişinin otuz dört vagon ile sevk edildiğini beyan etmiştir. Adana valisi Hakkı Bey, İslahiye'de Temmuz başlarında çeşitli yerlerden gelip de Osmaniye'ye sevk edilmiş olan Ermeni'den henüz burada olduklarını, mutasarrıf Fethi Bey'in bu sevkîyatta istenildiği gibi hareket etmediğini, Osmaniye'de birikmiş olan kabilelerin birkaç gün içinde İslahiye'ye sevkleri için gerekli olan tedbirlerin oluşturulması için talimat verildiğini belirtmiştir. Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey ise; son

günlerde günlük birkaç trende dört beş bin Ermeni ahalinin Osmaniye'ye bırakılmalarından dolayı burada kırk binden fazla Ermeni nüfusun biriktiğini, bu durumun devlet ve memleket menfaatine uygun görülmediğinden askerin de yardımıyla Ermenilerin İslâhiye'ye sevk işlemlerine ivedi bir biçimde başlanıldığını ifade etmiştir (BOA., DH.EUM.2 ŞB., 73/60).

18 Kasım 1915 tarihinde Osmaniye civarındaki elli bin kadar Ermeni İslâhiye'ye sevk edilmiş, Pozantı'ya çıkarılan Ermeniler de Osmaniye'nin doğusuna nakledilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 498/5).

Arşiv belgeleri kayıtlarından anlaşıldığına göre, yabancı devlet vatandaşları Adana ve Cebel-i Bereket'ten Urfa bölgesine sevk edilmiştir. Fakat buraya sevk edilen şahıslardan tabiiyeti şüpheli ve asker firarisi olması beklenen yirmi şahsın bulunduğu ve bunların ellerinde herhangi bir vesikanın olmadığı da anlaşıldığından bundan sonra bu gibi serserilerin gönderilmemesi lüzumu Urfa mutasarrıflığına bildirilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 54A/336).

Sevk ve iskânın diğer yerlerde olduğu gibi Cebel-i Bereket ve çevresinde de titizlikle yapılmasına gayret edilmiştir. Örneğin Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Dört Yol'daki Ermenilerin dağıtılacağından yollarda telef olmamaları için ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli para ve bu konuda hassas bir heyetin gönderilmesini talep etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 471/109).

02 Ağustos 1915 tarihinde Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Fethi Bey, Dahiliye nezaretine yazdığı yazıda; sancak dahilindeki Ermenilerin Halep bölgesine sevklerinin düzenli ve olaysız bir şekilde gerçekleştiği, Bağdat şimendifer hattında çalışan Ermeni memurları korumak için bunların da Halep'e sevklerinin elzem olduğunu ifade etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 482/30). Ayrıca Haruniye'deki Alman yetimhane ve hayır kurumlarında çalışan Ermeni öğretmen ve yardımcılarının yerlerinde bırakılarak tehcire tabi tutulmamışlardır (BOA., DH.ŞFR., 56/157; BOA., DH.ŞFR., 491/21).

Tehcir esnasında çıkan isyanlardan biri "Fındıcık" isyanıdır. Zeyton Ermenileri sevk sırasında Maraş ve Cebel-i Bereket Sancakları dahilindeki köy ve kasabalarda taşkınlıklar yapmışlar; Maraş ile Bahçe arasında yer alan Fındıcık köyünde Temmuz 1915 tarihinde isyan etmişlerdir. Cemal Paşa olayın bastırılması için 132.alayı görevlendirilmiş, buradaki halkın galeyana gelmemesi için tedbirler alınmaya çalışılmıştır (Bakar 2013:119-120; Hocoğlu 1976: 576-577). 11 Ocak 1916 yılına gelindiğinde de belli merkezlerde düzensiz ve resmi belge olmadan gelenlere karşı gereken uyarılarda bulunulmuştur²².

²² Örneğin Cebel-i Bereket'ten İslahiye'ye devamlı olarak karadan ve trenle vilayete haber verilmeksizin Ermeni unsurun geldiğinden burada on beş yirmi bin Ermeni'nin yığıldığı belirtilirken, bunların nereden ve hangi tarihte verilen izin emri üzerine o bölgeye gönderildiklerinin araştırılıp açıkça belirtilmesi Halep Valisi'nden istenmiştir (BOA., DH.ŞFR., 59/227). 16 Ocak 1916 tarihinde ise Halep Valisi Mustafa Bey, Cebel-i Bereket ve Halep vilayetinden İslahiye'ye Ermeni unsurun iade olunmadığı, İslahiye'ye gönderilen Ermenilerin Cemal Paşa'nın emriyle tren şirketindeki asli vazifelerinden iade edilen kişiler olduğunu haber aldığını, ancak Cemal Paşa'nın sadece tünelde çalışan miktarı iki yüz ile dört yüz arasında lağımçıların geriye dönmesine izin verdiğini ve meselenin yerinde araştırılmasının daha uygun olacağını beyan etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 505/79).

Boşaltılan yerlere iskân edilmek üzere sevk edilecek göçmenler için Ankara ve Konya, sevkîyat merkezi seçilmiştir. Konya'dan Adana ve Diyarbakır'a; Ankara'dan Sivas, Kayseri ve Elazığ'a mürettep göçmenler sevk edileceğinden orada mevcut olup adı geçen vilayetlere sevkleri uygun görülecek olan göçmenler bu yol ve vasıta ile sevk edilmişlerdir (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 2008:13). İlerleyen zamanlarda Suriye bölgesine gönderilen Ermeniler mütarekeden sonra kabileler halinde Adana ve çevresine gelmiş; Fransızlarla işbirliği yaparak sanki tehcirin intikamını alırcasına burada olaylar çıkarmışlar (Hocaoğlu 1976: 699-704), bölgedeki Müslüman Türkleri göçe zorlamak için çeşitli işkenceler yapmışlardır (Akbiyık 1999:314).

Sonuç

Osmanlı tarihinde ilk kez 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nda ortaya çıkan "Ermeni Meselesi", 19. yüzyılın son çeyreğinde dış devletlerin desteğiyle planlı bir şekilde başlayan Ermeni isyanlarına dönüşmüştür. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görülen isyanlar, hatırı sayılır Ermeni unsurun meskûn bulunduğu Çukurova bölgesinde de yoğun olarak yaşanmıştır. Çukurova Bölgesi Ermeniler için dini, tarihi ve stratejik bir öneme sahip olduğundan burada bir Ermeni Devleti kurmak Ermenilerin en büyük ideallerindendi. Özellikle İskenderun sahillerini de içine alan, yolların kesiştiği, sarp dağların doğal bir savunma alanı oluşturduğu Cebel-i Bereket Sancağı Ermenilerin önemli saydığı yerlerin başında geliyordu.

Osmanlı Devleti'nin o dönemlerde içinde bulunduğu konjonktürden de faydalanan Ermeni unsurları, 19. yüzyılın sonlarında planlı bir şekilde göç ettikleri Cebel-i Bereket Sancağı'nda; dış devletlerin destekleri, misyonerlerin çalışmalarıyla devlete isyan etmeye başlamışlardır. Adana ve Maraş gibi Ermeni faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı yerlere yakın olan sancakta, özellikle Dört Yol kazası hareketin merkezi seçilmiştir. Ermeni faaliyetleri zamanla Payas, Bahçe, İslahiye ve Hasanbeyli gibi Ermeni nüfusunun fazla olduğu kazalara sirayet etmiştir.

1909 Adana olaylarından sancak ve çevresi büyük ölçüde etkilenmiş; buradaki olayların tehcir öncesinde ve sonrasında tabir-i yerindeyse tetikleyicisi olmuştur. Tehcir edilen yerler arasında bulunan sancak, aynı zamanda özellikle batıdan ve Adana'dan sevk edilen Ermeni kabilelerinin İslahiye, Halep ve Suriye bölgelerine gönderilmesinde merkez olarak kullanılmıştır.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti tehcir esnasında diğer yerlerde olduğu gibi Cebel-i Bereket Sancağı'nda da olabildiğince tarafsız olmaya çalışmış, sevk edilen Ermenilerin can ve mal emniyetini sağlamak için son derece önemli tedbirleri uygulamaya koymuştur. Devletin gösterdiği bu sağduyu, sevk edilen Ermenileri soykırım amaçlı yapıldığına yönelik iddiaların doğru olmadığını en önemli göstergesidir.

KAYNAKÇALAR

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri (Dosya/Gömlük)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemî 2. Şube: 68/77; 68/102; 68/89; 73/60; 5/14

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî: 463/46; 466/125; 53/92; 471/104; 470/115; 471/109;

472/143; 496/41; 498/5; 54A/336; 471/109; 482/30; 56/157; 491/21; 59/227; 505/79

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA): 1375/103103; 3683/276211; 3686/276440; 3681/276073 3680/275949; 3639/272873; 3621/271522

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri: 714/34; 616/2

Yıldız Perakende Askerî Kataloğu: 108 /48

Meclis-i Vükela Mazbataları: 198/24

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Müteferrik: 7/20; 30/41; 91/3; 93/32 205/42

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî: 2333/45; 2789/61; 2748/91; 2825/80; 2797/14 2819/30; 2899/25; 238/2

Dahiliye Nezareti Maarif Nezareti Mektubi Kalemî: 314/47.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı: 9/48

Yıldız Mütenevvî Marûzât Evrâkı: 281/52

İrade Askerî: 103/1327; 104/1327

1.2. Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA) (Esad Asaf Kataloğu) (Kutu/Gömlek)

68/13; 68/21; 68 /14; 68 /35; 68 /38; 69 /1; 69/4; 69 /14; 69/16; 69/24; 69 /35; 69 /36; 69 /51; 69/53; 69/62; 69/54; 69 /67; 69 /60; 69/78; 70/20; 70/54; 70/34; 70/25; 70 /15; 70 /18; 71/32; 72/26; 72 /38; 72/52; 73/14; 73 /28.

2. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 I, (2005), Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 II, (2008), Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I, (2010 a), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II, (2010b), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanı (1896-1909) III, (2009),Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (1995), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

3. KAYNAKLAR

AKBIYIK, Yaşar, (1999), *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

AKTOK, Mehlika Kaşgarlı, (1990), *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara.

BABACAN, Hasan,(2015), *Ermeni Meselesi Tehcir mi, Soykırım mı?*, Ankara: Öncü Basımevi.

BAKAR, Bülent, (2013), *Ermeni Tehciri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

BAYINDIR, Uysal Seda, (2011), "Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yankıları", *1909 Adana Olayları Makaleler* (Editör: Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 235-250.

BAYKARA, Tuncer,(1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya,(2008), *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İşbirliği*, Adana: Çevik Matbaacılık.

ÇİÇEK, Kemal, (2012), *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ERDOĞDU, Ahmet, (2011), *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcir'e Adana Ermeni Olayları Günlüğü*, Adana: Gençlik Kitapevi Yayınları.

ERSAN, Mehmet, (2007), *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

GÖKHAN, İlyas, (2002), "Kilikya Ermeni Prensiği'nin Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş: 68-77.

GÜÇLÜ, Yücel, (2018), *The Armanian Event Of Adana In 1909: Cemal Paşa And Beyond*, Hamilton Books, Maryland, United States Of America.

GÜNAY, Nejla, (2011), "1909 Olaylarının Adana ve Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", *1909 Adana Olayları Makaleler* (Editör: Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 283-322.

GÜNAY, Nejla,(2009), "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri Ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51: 235-258.

HALAÇOĞLU, Yusuf, (1993), "Cebelibereket", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7:185-186.

HALAÇOĞLU, Yusuf, (2002), *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

HATİPOĞLU, Süleyman, (2001), *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

HATİPOĞLU, Süleyman,(2003), "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği*,

(Editör: Doç.Dr. Orhan Kılıç, Yrd.Doç.Dr. Mehmet Çevik), Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları,49-68.

HOCANOĞLU, Mehmed, (1976), **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul.

İNCE, Fatma,(2016), "Selçuklu-Ermeni İlişkilerinde Millet-İ Sadıka'nın İzleri", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, V,1: 488-514.

İPEK, Ali, (2014), "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prenslüklerine Açılan Yol", **Yeni Türkiye**, (Ermeni Meselesi Özel Sayısı I), 60: 279-292.

KALLOSHYSN, Kevork, (2014), "Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü", **Yeni Türkiye (Ermeni Meselesi Özel Sayısı I)**, 60, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, 223-230.

KARABORAN, H.Hilmi,(1995), "Osmaniye'nin Kuruluş ve Gelişmesi", **Tarih İçinde Bütün Yönleriyle I. Osmaniye Sempozyumu**, Adana: 614-673.

KESKİN, Mustafa, GEÇER, Ahmet, (2015), "1909 Ermeni Ayaklanması (Erzin-Dört Yol-Payas)", **Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu Bildirileri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 297-316.

KILIÇ, Ahmet, (1962), **Osmaniye Tarihi**, Osmaniye: Osmaniye Matbaası.

KURT, Yılmaz, (2007), "Osmaniye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 33: 478-480.

NERSESYAN, Der, (1969), "The Kingdom of Cilicia Armenia", **The History of Crusades**, 3, 630-659.

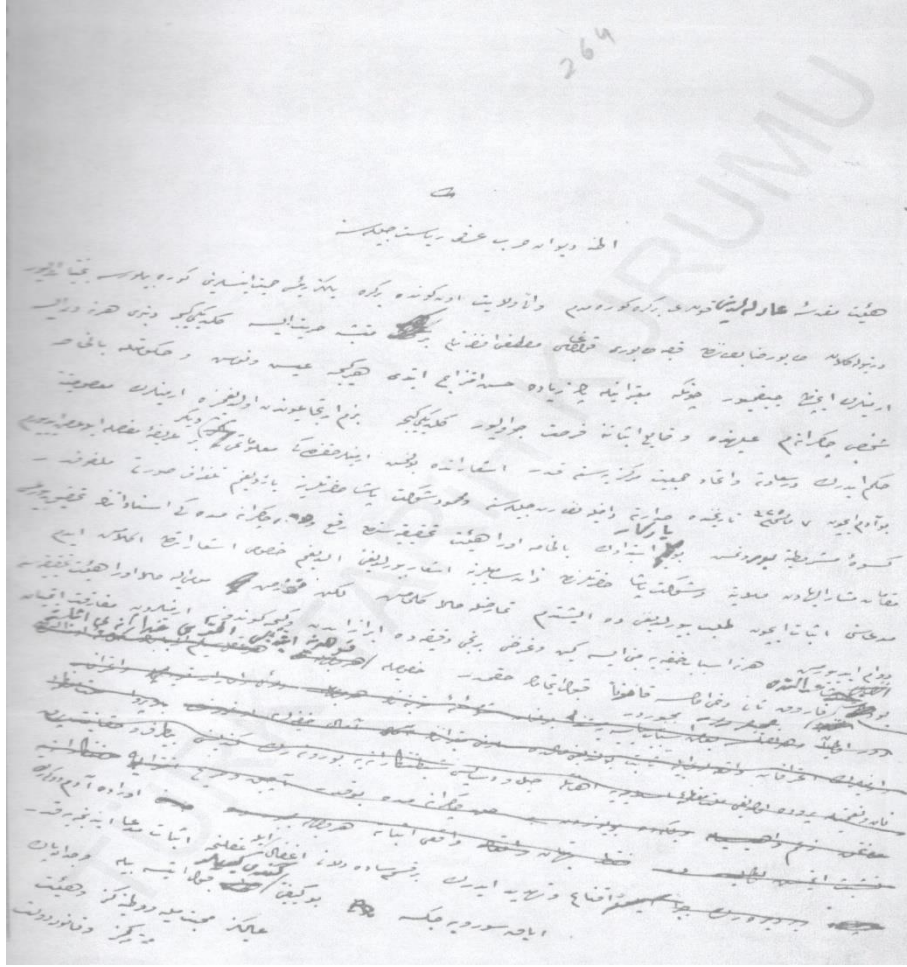
SARINAY, Yusuf, (2011), "Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları", **1909 Adana Olayları Makaleler** (Editör: Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 59-86.

SEZEN, Tahir, (2017), **Osmanlı Yer Adları**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

SÜMER, Faruk, (1963), "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, I,1:1-98.

SÜMER, Faruk,(1987), "XIX. Yüzyılda Çukurova'da İçtimai Hayat". **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 48:9-12.

TUTAR, Adem, (2003), "XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-İ Bereket Sancağında Müslümanlar Ve Gayrimüslimler", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 8:145-158.

Ek.1 Adana Divan-ı Harb-i Örfi Riyasetine Yazılan Dört Yol'a Gelen Tabur Zabitanından Kasaba Tabur Ağası Mustafa Efendi'nin Geceden Beri Ermenilerin Yanında Olduğunu Bildiren Mektup.

(TTKA, 68/22)

ش 19
Le 19
وصول نوسروسي
N° d'arrivée
دقیقه ساعت
h. m. du
ارسالی
Réexpédite
مأمورك امیناسی
Signature de l'Employé

ش 19
Le 19
واستلمیه
Transmis par
دقیقه ساعت
h. m. du
بدأ عتبارہ
Commencé à
شام عتبارہ
Finis à
مأمورك امیناسی
Signature de l'Employé

TELEGRAMME

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

De Pour

ش 19 Le 19 وصول نوسروسي N° du depot	عدد کلمات Nombre de mots	غروه Groupe	محل مارمور Date du depot	ساعت Heures	دقیقه Minutes	روز و شب Matin ou soir	طریق Voie	اشارات مخصوصه Indications non taxées

فانیہم محمد - جنیورت قلعہ

بہار اولیاء صرفہ موشخ جدیدی قومانیہ سلاطین
و ابوریہ رانگہ اسکندریہ در بریتہ کلہون بریتہ جیضہ اولیہ
ایچ ساعت حدہ و ابونک سوارس مقیدہ و ابورہ عورت
ایدرک اورادہ بریتہ جیضہ سندنہ بولندہ ایبریتہ سلفہ جنینک
تلفنی از بریتہ جیضہ اولیہ اور المان بولندہ انظرہ و ابوریہ اسباب
اطمانہ اقریبہ و زفر و ابوریلہ سوارس سلاطین و ابورہ ایچ
خطہ اقریبہ اسکندریہ مانہ مواضع و ابورہ ای ارمندہ مارہ توڑخ
بوصاحدہ اسکندریہ بولندہ جیضہ اولیہ و ابورہ ایچ
ایچکدہ اولیہ ایچکدہ اولیہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ
کوشمان ایچکدہ اولیہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ
مہ کور بولندہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ
اشرابہ جہ اسکندریہ کسبہ ایچکدہ اولیہ

تلفنی از بریتہ جیضہ اولیہ اور المان بولندہ انظرہ و ابوریہ اسباب

اطمانہ اقریبہ و زفر و ابوریلہ سوارس سلاطین و ابورہ ایچ

خطہ اقریبہ اسکندریہ مانہ مواضع و ابورہ ای ارمندہ مارہ توڑخ

بوصاحدہ اسکندریہ بولندہ جیضہ اولیہ و ابورہ ایچ

ایچکدہ اولیہ ایچکدہ اولیہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ

کوشمان ایچکدہ اولیہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ

مہ کور بولندہ و ابورہ ایچکدہ اولیہ

اشرابہ جہ اسکندریہ کسبہ ایچکدہ اولیہ

Ek.2. İskenderun Kaymakamı Rifat Bey'in Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na Ermeni Murahhası Muşeg'in İskenderun Limanı'na Muvasalatı ve Vapurdaki Ermenilere Para Dağıtıldığı'nın Anlaşılması Üzerine Hiçbir İşkeleye Çıkarılmasına Meyan Verilmemesini İsteyen Telgrafı.

(TTKA, 69/35)

TELEGRAMME تفرافنامه

دولت عالیہ عثمانیہ تفراف اداره سی
ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie [مذمتہ ۱۰۸]

Retransmission ou Expédition			RECEPTION		
No d'expédition	تاریخ ارسال	تاریخ دریافت	مأمور انشائی	مأمور انشائی	Date
No d'ordre	رقبہ مرکزی	رقبہ	موردی	موردی	تاریخ
۱۲۴	۵۸	۵۸			۱۱۴

De: _____ Pour: _____

N°: _____ Mots: _____ Date: _____

Voie: _____ Indic. Eventuelles: _____

DH.ŞFR 470/115/1

Ek.3. Haçin, Zeytun ve Dört Yol'dan Çıkarılacak Ermeniler

(BOA, DH.ŞFR. 470/115)

TELEGRAMME كترافنامه
 دولت طبة عثمانیه كتراف اداره می
 ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN
 دولة لایقنامه طبة عثمانیه كتراف اداره می

REMISSION EN ÉGYPTES		RECEPTION			
Reçu par le destinataire	Date	Reçu par le destinataire	Date	Reçu par le destinataire	Date
.....

De Pour
 N° Mots Date
 Voie Indic. Eventuelles

Handwritten text in Arabic script, including names like "Hajji" and "Hajji" and dates like "1908".

DH.ŞFR. 471/109/11

TELEGRAMME كترافنامه
 دولت طبة عثمانیه كتراف اداره می
 ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN
 دولة لایقنامه طبة عثمانیه كتراف اداره می

REMISSION EN ÉGYPTES		RECEPTION			
Reçu par le destinataire	Date	Reçu par le destinataire	Date	Reçu par le destinataire	Date
.....

De Pour
 N° Mots Date
 Voie Indic. Eventuelles

Handwritten text in Arabic script, including names like "Hajji" and "Hajji" and dates like "1908".

Ek.4. Dörtyol'daki Ermeniler Dağıtılacağından Yollarda Telef Olmamaları ve Diğer İhtiyaçlarının Giderilmesi İçin Gereken Para ile Bu Konuda Hassas Bir Heyetin Gönderilmesi

(BOA, DH.ŞFR. 471/109)